

Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 130-летию С. Сейфуллина = С. Сейфуллиннің 130 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары. - 2024. – Б.V. - Б. 191-194.

ӘОЖ: 376.112.4(045)

ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУ ҚАЖЕТТІЛІГІ БАР БАЛАЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Кожобекова А.Д., т.ғ.к.,

Умбеталиева А.Д., п.ғ.м.,

Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

Бұл мақала Мүгедектігі бар балалардың (Ерекше білім беру қажеттілігі бар балалардың) құқықтары туралы Конвенцияның (МҚТК) қабылдануы адам құқықтары саласындағы халықаралық құқыққа жаңа құқықты енгізген инклюзивті білім алу құқығына арналған. Дегенмен, бұл құқықтың «инклюзивті» құрамдас бөлігі ретінде танылады, бұл инклюзияға тар көзқарасқа басымдық береді. Осы мәселеге қарсы тұру үшін мақалада Ерекше білім беру қажеттілігі бар балалардың құқықтары туралы Конвенцияның ережелерін қолданыстағы түсіндіруден тыс инклюзивті білім беру туралы түсінікті ілгерілету үшін нормативтік дәлелдерді қолдана отырып мысал келтірілген.

Білім алу құқығы адам құқықтары саласындағы халықаралық құқықта жалпыға бірдей танылған құқық болып табылады. Ол экономикалық және әлеуметтік құқықтардың, соның ішінде еңбек және тамақтану құқығының, сондай-ақ азаматтық және саяси құқықтардың, соның ішінде дауыс беру құқығымен сөз бостандығының мультипликаторы ретінде жұмыс істейді [1]. Бұл әсіресе мүгедектерге қатысты, өйткені білім алу құқығы олардың өмірін бақылауға мүмкіндік береді және олардың қоғамға қатысуын тездетеді.

Қазақстан Республикасының Конституциясында атап көрсетілгендей, азаматтардың мемлекеттік оқу орындарында тегін орта білім алуына кепілдік беріледі. Мемлекет адамның өмір сүруі мен денсаулығына қолайлы айналадағы ортаны қорғауды мақсат етіп қояды [2].

Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы" әр адамның білім алуға құқығы бар" деп жариялайды. Бұл құқықтың" әлеуметтік аспектісі" деп аталатын нақты білім беруді, сондай-ақ ата-аналардың құқықтың "Бостандықаспектісі" деп аталатын балалардың білімін өз сенімдеріне сәйкес таңдау құқығын қамтиды. Бір жағынан, білім алу құқығы бастауыш, орта және жоғары білімге қатысты міндеттемелерді баяндайтын экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық актісімен және Бала құқықтары туралы Конвенциямен қорғалады, екінші жағынан, ол Халықаралық азаматтық

және саяси құқықтар туралы пактіге сәйкес білім беруді таңдау еркіндігін қамтиды, бұл балалардың діни тәрбиесіне қатысты ата-аналардың қалауын құрметтеуді талап етеді.

Инклюзивті білім беру, алу құқығы адам құқықтары саласындағы халықаралық құқықта көрнекті орынға ие болды. 2006 жылы қабылданған Мүгедектердің құқықтары туралы Конвенцияның (МҚТК) 24-бабы мүгедек балалардың білім алу құқығын қорғау үшін «инклюзивті білім беру жүйесін» құруды талап етеді. Соңғы жылдары бұл құқықтың мәні одан әрі өсті, бұған БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі кеңесінің (АҚЖК) қарары дәлел бола алады. Мүгедектердің құқықтары жөніндегі Комитет (МҚЖ Комитеті), Мүгедектердің құқықтары туралы конвенцияға қатысушы мемлекеттердің сақталуын мониторингтеуге жауапты сарапшылар органы, бұдан басқа «Инклюзивті Білім алуға құқық» туралы жан-жақты жалпы түсініктеме жариялады, онда ол осы құқықтың нормативтік элементтері туралы өз пікірін білдірді, сонымен бірге конвенцияға сәйкес инклюзивті білім берудің маңыздылығы туралы ұсыныстар берді.

Ғалымдар мүгедектердің құқықтары туралы Конвенцияның тиісті ережелерін талдай отырып, 24-баптың даму тарихына ерекше назар аударды, инклюзивті білім беру құқығына көбірек көңіл бөлуде. Осылайша олар осы құқықты жүзеге асыру үшін жасалуы керек әр түрлі қадамдарды анықтауға көмектесу арқылы, оның «инклюзивті» компоненті нені қамтитынын толық түсіндіре алмағандықтан қатысушы мемлекеттер конвенцияның өзі инклюзивті білім беру тұжырымдамасын анықтамайтындықтан, инклюзивті білім беру құқығының болуы даулы болып қалатындығын атап көрсетті. Бұны бір жағынан, инклюзивті білім алу құқығын сынсыз қабылдайтындар бар. Екінші жағынан, инклюзивті білім алу құқығынан толық бас тартатындар кездеседі, өйткені олар мұндай құқықтың іске асу салдарын жоққа шығарады.

Инклюзивті білім беруді, түсінуді қалыптастырудағы қиындықтар оның МҚТК-да анықтамасының болмауынан ғана туындамайды. Дегенмен, шындық мынада, инклюзивті білім беру құқығының кез келген қолданылуы Конвенцияда инклюзивті білім берудің шын мәнінде қалай тұжырымдалатындығына байланысты өзгереді.

Инклюзивті білімге қол жеткізудің тұжырымдамалық негізін құру үшін ол инклюзивті білім беру құқығының негізінде қандай негізгі факторлар жатқанын анықтау үшін Фрейзердің тану теориясына жүгінеді.

Әлеуметтік мәртебені тануды, ресурстарды бір тұтас нормативтік-құқықтық базаға бөлуді біріктіре отырып, оның екі өлшемді әділеттілік тұжырымдамасы теориясын білім беру жүйелері арқылы басшылыққа ала отырып сәйкестендіруге болады. Бұл теорияның негізінде "қатысу паритеті" принципі инклюзивті білім беру құқығының "инклюзивті" компонентін түсіндіруде әсіресе тиімді. Өйткені ол "барлығына мүмкіндік беретін әлеуметтік тетіктерді" құру туралы талапты енгізеді. Мүгедек балалардың білім алуына ресурстар бөлу

қажеттілігін қарастыру барысында, әлеуметтік мәртебенің бағыныштылығын қарастыру балалардың білім алу жолдарын ерекшелейді.

Осылайша, тану теориясы инклюзивті білімге қол жеткізу үшін қажетті шараларды тұжырымдау арқылы кез келген әрекетте перспективалы болып көрінеді.

Фрейзерді тану теориясын қолданатын бұл тұжырымдамалық құрылым мүгедектіктің әлеуметтік моделімен-МҚТК-дегі мүгедектік туралы өзінің түсінігін шабыттандырған модельмен күшейтіледі. Модель мүгедектіктің құқығын бұзушылық ұғымынан өзгеше әлеуметтік құрылым ретінде қарастырыл ады. Бұл "қатысу паритеті" нормасына қол жеткізу мақсатында білім беру жүйесінің кемшіліктеріне назар аударудың маңыздылығына қосымша салмақ береді. Тұжырым Мүгедектердің құқықтары туралы Конвенцияда инклюзивті білім беру құқығын жариялауға әкелетін қадамдарды сипаттаудан басталады.

Осы Тұжырымдаманың шығу тегі және инклюзивті білім берудің әр түрлі анықтамалары, сондай-ақ Мүгедектердің құқықтары жөніндегі Комитеттің Фрейзерді тану теориясына жүгінеді және оның қабілеттілік теориясына қарама-қайшы келетін, мүгедектіктің әлеуметтік моделімен байланыстыратын Конвенцияға сәйкес инклюзивті білім берудің мағынасын ашудың тұжырымдамалық негізін қамтамасыз етудегі пайдалылығын ашып көрсете отырып, "қатысупаритеті" принципі білім беру жүйесін реформалауға қатысты алдыңғы қатардағы инклюзивті білім туралы нақты түсінік береді.

Адам құқықтары жөніндегі бірде-бір шартта мүгедектердің МҚТК қабылданғанға дейін білім алу құқығы тікелей қарастырылмаған. 1960 жылы ЮНЕСКО қабылдаған Білім берудегі кемсітушілікке қарсы Конвенция бірнеше белгілер бойынша кемсітуге тыйым салады, бірақ мүгедектікті ескермейді. Керісінше, БҚЖК өзінің кемсітпеу туралы жалпы ережесінде "мүгедектікті" нақты тізімдейді. 1993 жылы қабылданған мүгедектер үшін тең мүмкіндіктерді қамтамасыз етудің стандартты ережелерінде (стандартты ережелер), "мүгедектерге білім беру ұлттық білім беруді жоспарлаудың ажырамас бөлігі болуы керек, оқу бағдарламаларын әзірлеу және мектептерді ұйымдастыру" бала құқықтары жөніндегі Комитет (БҚЖК) "инклюзивті білім беру мүгедек балаларды оқытудың мақсаты болуы керек" деп хабарлайды.

Осы ережелерге қарамастан, осылайша түсінілетін инклюзивті білім кез келген жағдайда таңдаулы нұсқа болуы керек деген күмән әлі де бар. Стандартты ережелерде "жалпы мектеп жүйесі барлық мүгедектердің қажеттіліктерін әлі қанағаттандырмаған жағдайларда арнайы білім қарастырылуы мүмкін" болғандықтан, Бала құқықтары жөніндегі Комитет "қызметтермен бағдарлама нұсқаларының үздіксіздігі жақын арада толық инклюзивті білім беру мүмкін болмаған жағдайда сақталуы керек" деп мәлімдеуде.

"Олардың қоғамға толық және тиімді қатысуына кедергі болатын әр түрлі кедергілерге" сілтеме жасай отырып, Мүгедектердің құқықтары туралы конвенцияның өзі мүгедектіктің әлеуметтік моделінен шабыталады. Жеке модельге жауап ретінде әзірленген әлеуметтік модель мүгедектікті қоғам мүгедектер үшін жасайтын кедергілердің салдары ретінде қарастырылған. Мысал ретінде, Ұлыбританияда пайда болған Мүгедектер одағы сегрегацияға қарсы (UPIAS) келесідей тұжырым айтылды: "Мүгедектік-бұл біздің құқық бұзушылықтарымыздың үстіне қойылған мөр, өйткені біз тым оқшауланғанбыз және қоғамға толық қатысудан шеттетілгенбіз". Ғалымдар әлеуметтік модельді құқық бұзушылықтардың ажырамас әсерін елемегені үшін қоғамдысыңға алып отырып, "мүгедектік" толығымен әлеуметтік тұрғыдан құрылған деген идеяны ұстанбайтыны байқалады. Дегенмен, мүгедектіктің "дамушы ұғым" екенін мойындау Конвенцияның мақсаттары үшін осы модельдің өзектілігін көрсетеді.

Қазақстан Республикасының баланың құқықтары туралы заңында, Мүгедектігі бар баланың өз қадір-қасиетін қамтамасыз ететін, қоғам өміріне белсене араласуына ықпал ететін жағдайдағы толыққанды өмірге дені сау балалармен бірдей құқықтары бар деп атап көрсетілген [3].

Халықтық ұйымдар – қандай да бір ережеден кез-келген ерекшелікті алып тастауға тырысты [4]. Осылайша, мүгедектердің білім алу құқығы туралы мәселе арнайы комитеттің қорытынды сессиясында түпкілікті бекітіледі.

Мүгедектердің құқықтары туралы Конвенцияның 24-бабында" осы құқықты іске асыру мақсаты көрсетіледі. Қатысушы мемлекеттер барлық деңгейлерде инклюзивті білім беру жүйесін және өмір бойы оқытуды қамтамасыз етеді" [5]. Осы Конвенция да инклюзивті білім берудің мақсаты – адам құқықтары саласындағы халықаралық құқықты бір жақтығып бекітіп берді.

Бұл мәселе 2014 жылы БҚЖК қарарының тақырыбы болды. Ол 2016 жылы Мүгедектердің құқықтары жөніндегі комитеттің "Инклюзивті білім алу құқығы" деген атпен жарияланған негізгі құжат болды. "Инклюзивті білім беру құқығы"- бұл Мүгедектердің құқықтары туралы Конвенцияның білім алу құқығын қалай қорғайтынынан туындайтын термин.

Қорытындылай келе, Мүгедектердің құқықтары жөніндегі Комитет "инклюзивті білім алу құқығы" атты жалпы тәртіпті жарияламас бұрын, білім алу құқығы инклюзивті білім беру құқығы болып табылады" деп атап өтті. Мұндай нәтиже мектептерге оқушылардың өзіндік ерекшелігіне байланысты қабылдауға мүмкіндік беретін білім беру ортасын құру қажеттілігін ескеруді талап етеді.

Мүгедектік-бұл мектептерге айтарлықтай талаптар қоя алатын жеке тұлға ретінде танылады. Ол Фрейзерді тану теориясының жан-жақты принципі ретінде "кең қатысуға негізделген паритет" ретінде мәселені шешуде маңызды рөл атқаруы мүмкіндік береді. Білім беру жүйелері барлық адамдарға тең

әлеуметтік мәртебе беру үшін жасалуы тиіс, бұл кейбір балалардың қабілеті төмен деп саналуынан туындайтын кез-келген алалаушылықты жояды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Coomans, F. (2009). 'Education and Work. *International Human Rights Law. Economic, Social and Cultural Rights in International Law*, 232, 242-243.
- 2 Қазақстан Республикасының Конституциясы. 30 бап., 1995 жыл 30 тамыз.
- 3 «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы N 345 Заңы, 31 бап.
- 4 Convention on the Protection and Promotion of the Rights and Dignity of Persons with Disabilities. (2016). *Nordic Journal of Human Rights*, 34, 65-66.
- 5 Munoz, V. (2007). The Right to Education of Persons with Disabilities. Report of the Special Rapporteur on the Right to Education, 19 February, A/HRC/4/29.